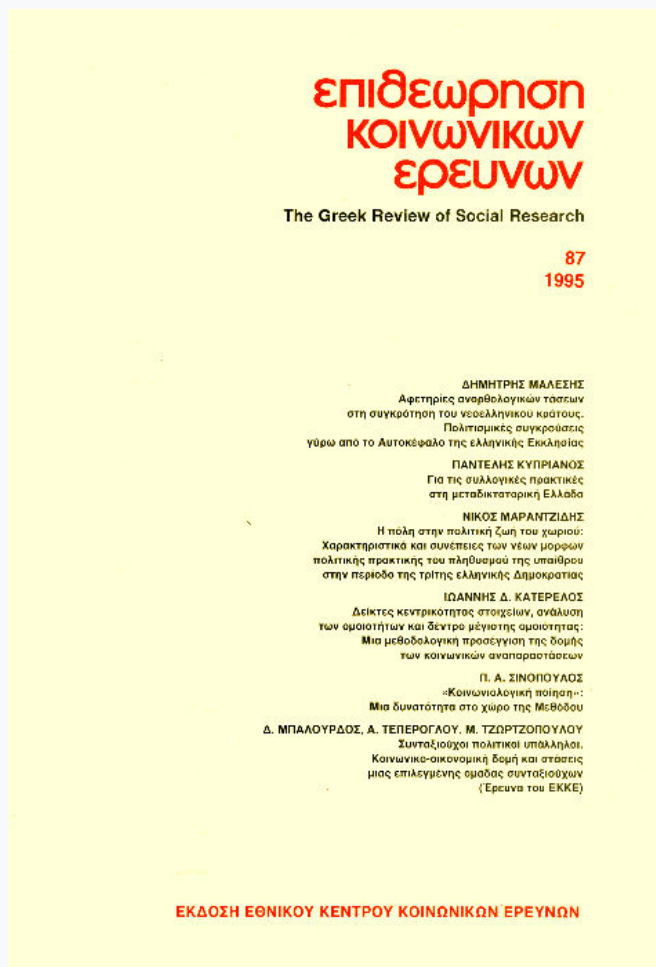

The Greek Review of Social Research

Vol 87 (1995)

87

Αφετηρίες ανορθολογικών τάσεων στη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους: πολιτισμικές συγκρούσεις γύρω από το Αυτοκέφαλο της ελληνικής εκκλησίας

Δημήτρης Μαλέσης

doi: [10.12681/grsr.671](https://doi.org/10.12681/grsr.671)

Copyright © 1995, Δημήτρης Μαλέσης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μαλέσης Δ. (1995). Αφετηρίες ανορθολογικών τάσεων στη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους: πολιτισμικές συγκρούσεις γύρω από το Αυτοκέφαλο της ελληνικής εκκλησίας. *The Greek Review of Social Research*, 87, 3–27. <https://doi.org/10.12681/grsr.671>

Δημήτρης Μαλέσης*

ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΚΩΝ ΤΑΣΕΩΝ
ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
Πολιτισμικές συγκρούσεις γύρω από το Αυτοκέφαλο της
ελληνικής Εκκλησίας

Η έλευση των Βαυαρών στην Ελλάδα το 1833 και η εγκαθίδρυση της οθωνικής Μοναρχίας – απόλυτης μέχρι το 1843 – για τα επόμενα εικοσιεννέα χρόνια στο νεοσύστατο κράτος συνιστούν τη δεύτερη προσπάθεια, μετά το καποδιστριακό εγχείρημα, οργάνωσης ενός συγκεντρωτικού συστήματος, όπου η κεντρική εξουσία κατίσχυε και επιβαλλόταν ως ο αδιαμφισβήτητος εξουσιαστικός πόλος, εις βάρος των φυγόκεντρων τάσεων του παραδοσιακού τοπικισμού. Από την πρώτη στιγμή η βαυαρική Αντιβασιλεία θεσπίζει νόμους, οι οποίοι κατατείνουν σ' αυτή την προσπάθεια. Όλοι οι νεοπαγείς θεσμοί, δυτικοευρωπαϊκής προελεύσεως, επιβάλλουν εκ των άνω μία νέα πραγματικότητα, σε μία κοινωνία με προαστικές, παραδοσιακές δομές όμως διάφορες της δυτικοευρωπαϊκής εμπειρίας. Προεξάρχουσα σημασία στη χάραξη αυτής της πολιτικής έχει για τους Βαυαρούς η οργάνωση του νέου στρατού, ως κατασταλτικού μηχανισμού και στήριξης των επιλογών της κεντρικής εξουσίας¹ και της Εκκλησίας, ως βασικού ιδεολογικού μηχανισμού σε μεγάλη απήχηση ανάμεσα στο ορθόδοξο πλήρωμα της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό το τελευταίο το έχουν διαβλέψει εγκαίρως οι Βαυαροί. Ο ανήλικος ακόμη και νεοεκλεγείς Μονάρχης γράφει στον πατέρα του, Λουδοβίκο της Βαυαρίας, από το 1832: «(...) μια πνευματική κυριαρχία στη

---

* Διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών. Ιστορικός.

1. Βλ. Δημήτρη Αρ. Μαλέση, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843) – Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1992.

χώρα θα μπορούσε να αποβεί επικίνδυνη για τον κοσμικό ηγεμόνα (...)»² και εκδηλώνει κατόπιν την πρόθεσή του για την εκκλησιαστική πολιτική που θα εφαρμοσθεί τον επόμενο χρόνο. Ο υπεύθυνος για τα εκκλησιαστικά ζητήματα Αντιβασιλεύς Mauget, αφού διεκτραγωδήσει τη μέχρι το 1833 κατάσταση της ελληνικής Εκκλησίας, θα παραδεχθεί ότι «η Αντιβασιλεία είχε σκοπό να επιβάλει ριζικές μεταρρυθμίσεις»³.

Τις «ριζικές» αυτές «μεταρρυθμίσεις» θα επιχειρήσει να τις εφαρμόσει άμεσα το νέο καθεστώς από τις πρώτες μέρες της εγκαθίδρυσής του. Έτσι, στις 15 Μαρτίου 1833 με Βασιλικό Διάταγμα (Β.Δ.) συστάθηκε «Επταμελής Επιτροπεία» με σκοπό να εξετάσει «τα μέσα προς βελτίωσιν της θέσεως της Εκκλησίας» και να υποβάλει τις προτάσεις στην Αντιβασιλεία. Μεταξύ των άλλων προτάσεών της, η «επιτροπεία» εισηγήθηκε όπως η Εκκλησία της Ελλάδος «πολιτικώς έχουσα και γνωρίζουσα αρχηγόν της τον Βασιλέα της Ελλάδος είναι και μένει ανεξάρτητος από πάσαν άλλην Εκκλησίαν»⁴. Με βάση αυτή την εισήγηση, η Σύνοδος των παρόντων στην Ελλάδα Αρχιερέων, με συνοπτικές διαδικασίες⁵, αποφάσισε τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας της ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως. Την ελληνική Εκκλησία θα διοικούσε μία διαρκής πενταμελής Σύνοδος, αποτελούμενη από Επισκόπους που θα διόριζε σε τακτά χρονικά διαστήματα ο ίδιος ο Μονάρχης. Έμενε και η επίσημη ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου της ελληνικής Εκκλησίας, η οποία πραγματοποιήθηκε, τελικά, στις 23 Ιουλίου του ίδιου χρόνου⁶. Έτσι, «ύστερα από ένδεκα αιώνες ενότητας, η εκκλησία της Ελλάδος είχε κάνει το αποφασιστικό βήμα

2. Βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, έκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1985, τόμος Α', σ. 218.

3. Βλ. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός - Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, σ. 499, έκδ. Τολιδη, Αθήνα, 1976.

4. Βλ. Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τόμος πρώτος, *Ίδρυσις και Οργάνωσις της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος*, εν Αθήναις, 1920, σ. 73.

5. Για την κανονικότητα των εργασιών αυτής της Συνόδου υπάρχουν έντονες αμφισβητήσεις. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά, Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, *στο ίδιο*, σ. 97-102, καθώς και Χρήστου Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δίση στη Νεώτερη Ελλάδα*, έκδ. Δόμος, Αθήνα, 1992, σ. 269. Αντιθέτως, ο Μάουερ, *ό.π.*, σ. 503, θεωρεί ότι δεν υπήρξε καμία παρατυπία και ότι η απόφαση των μελών της Συνόδου ήταν ομόθυμη.

6. Β.Δ. «Περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας», βλ. Φ.Ε.Κ., αρ. 23, της 1ης Αυγούστου 1833.

για να διαχωρισθεί από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, μέσα σε λιγότερο από επτά ώρες»⁷.

Στις καινοτομίες της εκκλησιαστικής πολιτικής οι Βαυαροί βρήκαν πρόθυμους υποστηρικτές Έλληνες, που αποτελούσαν μία ευάριθμη μερίδα με σαφή δυτικοευρωπαϊκό προσανατολισμό. Επικεφαλής τίθεται ο Αρχιμανδρίτης Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο οποίος, εμπνευσμένος από τον δυτικοευρωπαϊκό Διαφωτισμό, αποστρέφεται την πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου και τάσσεται από την πρώτη στιγμή αναφανδόν υπέρ του Αυτοκεφάλου της ελληνικής ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο ίδιος φέρεται ως ο βασικός εμπνευστής των αλλαγών του 1833⁸. Μία άλλη εξέχουσα φυσιογνωμία αυτής της μερίδας είναι ο κληρικός Νεόφυτος Βάμβας, ο οποίος αναλαμβάνει τη μετάφραση των Ιερών Γραφών σε γλώσσα απλούστερη και υπερασπίζεται το εκπαιδευτικό έργο και την παρουσία στην Ελλάδα των ξένων ιεραποστολών. Από τον τύπο της εποχής, η εφημερίδα που μένει πιστή, όσο καμία άλλη, σ' αυτή τη γραμμή είναι η φιλελεύθερη *Αθηνά* του Εμμ. Αντωνιάδη. Στον πολιτικό της προσανατολισμό η παράταξη αυτή αποτελείται από άτομα που ανήκουν στο «αγγλικό» κόμμα.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η μερίδα εκείνη που αντιτίθεται στην εκκλησιαστική πολιτική των Βαυαρών. Χωρίς να αρνείται το Αυτοκέφαλο της ελληνικής Εκκλησίας, θεωρεί ζημιογόνο κάθε αποκοπή των σχέσεων με το Πατριαρχείο και εν πάση περιπτώσει αρνείται την *de facto* αυτοκεφαλία, χωρίς την προηγούμενη έγκριση του πρωτόθρονου της Κωνσταντινούπολης. Με έντονα αντιδυτική στάση, πολεμά την παραμονή των μισσιοναρίων προτεσταντών στην Ελλάδα και αποκρούει τις επιχειρούμενες από το κράτος καινοτομίες στα εκκλησιαστικά πράγματα. Ηγετική φυσιογνωμία αυτού του αγώνα στέκεται ο ιερωμένος Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, λόγιος της ορθόδοξης ομολογίας με στενούς δεσμούς με τη Ρωσία. Τον αγώνα τον στηρίζουν οι εφημερίδες *Σωτήρ* και *Αιών*. Στα πλαίσια αυτού του αγώνα εκδίδεται το 1834 από τον «ιεροκήρυκα» – ιερέα Γερμανό το περιοδικό *Ευαγγελική Σάλπιγξ* (στο εξής *Ε.Σ.*).

7. Βλ. Charles A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821 – 1852*. Cambridge at the University Press, 1969, p. 112.

8. Βλ. βιογραφικά στοιχεία, Θεοκλήτου Φαρμακίδου *Απολογία*, έκδοσις δευτέρα, εν Αθήναις, 1840, καθώς και Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 55-66.

Η Ε.Σ. αποτελεί το πρώτο θεολογικό περιοδικό στην ιστορία του ελληνικού κράτους. Αρχίζει την κυκλοφορία του στις 10 Νοεμβρίου 1834 και τελειώνει στις 31 Μαρτίου του 1838. Η έκδοσή του σ' αυτό το διάστημα έχει τρεις περιόδους: Α' περίοδος, 10 Νοεμβρίου 1834 έως 7 Δεκεμβρίου 1835 (αρ. 48), Β' περίοδος, 25 Απριλίου 1836 (αρ. 1) έως 18 Δεκεμβρίου 1837 (αρ. 22) και Γ' περίοδος, 1 Ιανουαρίου 1838 (αρ. 1) έως 31 Μαρτίου 1838 (αρ. 6). Από τα 76 συνολικά τεύχη⁹ του περιοδικού που κυκλοφόρησαν, τα 32 πρώτα εκδίδονται στο Ναύπλιο, ενώ τα υπόλοιπα ακολουθούν τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα. Τον τίτλο *Ευαγγελική Σάλπιγξ* συνοδεύει ο επεξηγηματικός υπότιτλος «Σύγγραμμα Περιοδικόν, Θεολογικόν, Ηθικόν και Ιστορικόν». Το περιοδικό εκδιδόταν «άπαξ της εβδομάδος» και η ετήσια συνδρομή των αναγνωστών του ήταν 20 δραχμές. Δημοσιεύει καθ' όλη τη διάρκεια της εκδόσεώς του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος θεολογικά άρθρα καθώς και ηθικοπλαστικά, απευθυνόμενα κυρίως στη νεολαία, όπως «Περί ηθικής διαπαιδαγωγήσεως των νέων» ή «Μάθημα θεολογικόν δια τα πρωτότερα παιδιά κατ' ερωταπόκρισιν» κ.ά..

Στο άρθρο αυτό θα επιχειρηθεί να γίνει διερεύνηση της στάσης που τήρησε το περιοδικό στα εξής θέματα:

- α. Αυτοκέφαλη ελληνική Εκκλησία και σχέσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.
- β. Η δράση των ξένων προτεσταντικών ιεραποστολών στην Ελλάδα και το ζήτημα της μεταφράσεως των Ιερών Γραφών.

Ως προς το πρώτο ζήτημα, η πολιτική της κεντρικής εξουσίας εκδηλώθηκε, όπως προαναφέρθηκε, από τους πρώτους μήνες της Αντιβασιλείας και συνίστατο στην πλήρη καθυποταγή της Εκκλησίας στο κράτος. Η εφαρμογή αυτών των προτύπων, σύμφωνα με τα οποία η κρατική εξουσία έλεγχε και κατίσχυε της εκκλησιαστικής, στηριζόταν στα προτεσταντικά πρότυπα της Βαυαρίας¹⁰. Η ισχύς της κεντρικής εξουσίας, με

9. Από τις δύο διασωθείσες εκδόσεις του περιοδικού λείπουν τέσσερα τεύχη. Πρόκειται για τα τεύχη με αριθμό 2 έως 5, της Γ' περιόδου, τα οποία δεν κατέστη δυνατόν να βρεθούν.

10. Βλ. Charles A. Frazee, *ό.π.*, p. 106, και John A. Petropoulos, *ό.π.*, σ. 217. Ο εμπνευστής αυτής της πολιτικής, υπεύθυνος για τα εκκλησιαστικά, Μάουερ, αρνείται ότι πρόκειται περί των βαυαρικών προτύπων, *ό.π.*, σ. 508. Ωστόσο, ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος σε μία σύγκριση που κάνει, *ό.π.*, σ. 105-107, μεταξύ του «Οργανισμού του Βαυαρικού Κονιστορίου» του 1818 και του διατάγματος της Αντιβασιλείας του 1833, δεν αφήνει περιθώρια για παρερμηνείες.

την παράλληλη αδυναμία των ορθοδόξων Ελλήνων Επισκόπων στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία¹¹ να αρθρώσουν μία εναλλακτική πρόταση ή τις αντιρρήσεις τους στα τεκταινόμενα της ελληνικής Εκκλησίας, οδήγησαν σε πλήρη αφηνδιασμό εκ μέρους της Αντιβασιλείας. Οι αντιδράσεις αρχικά ήταν μεμονωμένες και αποσπασματικές¹². Θα αρχίσουν με τρόπο έντονο και συστηματικό – και αφού έχει προηγηθεί η διάλυση των περισσότερων μοναστηριών – το 1834, έτος κατά το οποίο αφικνείται στο Ναύπλιο ο Οικονόμος. Η προσωπικότητα του Οικονόμου, σε συνδυασμό με την αρθρογραφία στον τύπο της εποχής, που αντιδρά στις εκκλησιαστικές ρυθμίσεις της Πολιτείας, γίνεται η απαρχή της οξυτάτης διαμάχης που θα ξεσπάσει τα επόμενα χρόνια.

Μέχρι την έκδοση της *Ε.Σ.* ο Γερμανός δημοσιοποιεί δύο φορές τη γνώμη του για τα εκκλησιαστικά. Στις 20 Ιουνίου 1834 με επιστολή του προς την Ι. Σύνοδο της Εκκλησίας, όπου, αφού αναφερθεί στους αγώνες του κατά την Επανάσταση, καταφέρεται για πρώτη φορά εναντίον των ξένων ιεραποστολών και κρίνει θετικά την ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου, αφού έγινε «κατά το πνεύμα των ιερών κανόνων»¹³. Την επόμενη μέρα, συγγράφει άρθρο για τον *Σωτήρα*¹⁴, με το οποίο τάσσεται κατά της μεταφράσεως των Ιερών Γραφών. Θα περάσουν πολλοί μήνες από την έκδοση της *Ε.Σ.* για να αναφερθεί ο Γερμανός στην υπόθεση του Αυτοκεφάλου. Μέχρι τότε περιορίζεται στα αυστηρώς θεολογικά και διαπαιδαγωγικά άρθρα, ενώ συχνά δηλώνει την αφοσίωσή του στο νεαρό Μονάρχη, τον οποίο σε κάθε ευκαιρία εγκωμιάζει. Όταν τον Αύγουστο του 1834 δημοσιεύει το άρθρο «Πρώται σκέψεις περί της εν Ελλάδι ορθοδόξου εκκλησίας»¹⁵, αναφέρεται στο ζήτημα με διακριτικότητα: «Αλλοίμονον εις ημάς, εάν χωρισθώμεν από την Ανατολικήν, Μίαν, Αγίαν, Καθολικήν και Αποστολικήν Εκκλησίαν (...)». Στο άρθρο αυτό ο Γερμανός δεν τάσσεται τόσο κατά του Αυτοκεφάλου, όσο κατά των «Λουθηροκαλβινιστών» και όσων απεργάζονται «την ανέκαθεν Εκκλη-

11. Οι περισσότεροι Επίσκοποι, πρόσφυγες από περιοχές που ήταν έξω από την ελληνική επικράτεια, διατελούσαν, κατά κάποιον τρόπο, κάτω από ένα είδος ομηρείας, αφού η παραμονή τους ή όχι εξαρτιόταν από την ελληνική κυβέρνηση, βλ. και Χρήστου Γιανναρά, *ό.π.*, σ. 269, καθώς και John A. Petropoulos, *ό.π.*, τ. Α', σ. 214.

12. Αναφέρονται αντιδράσεις «δύο ή τριών προσώπων», όπως ενός μοναχού από το Άγιο Όρος και του επισκόπου Ρεθύμνης, βλ. Charles Frazee, *ό.π.*, p. 107.

13. Βλ. Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης, Αρχείου Φαρμακίδη, φάκελος 35. Είναι και η μοναδική πηγή, από την οποία μπορούμε να αντλήσουμε τα ελάχιστα βιογραφικά για τον εκδότη της *Ε.Σ.*

14. Βλ. *εφ. Σωτήρ*, 21 Ιουνίου 1834, αρ. 45, παράρτημα.

15. *Ε.Σ.*, 23 Αυγούστου 1835, αρ. 33.

σιαστικήν ευταξίαν». Στην προκειμένη περίπτωση η «Εκκλησιαστική ευταξία» δεν νοείται από τον αρθρογράφο ότι διαταράσσεται από την αυτοκεφαλία της ελληνικής Εκκλησίας αλλά από τον τρόπο με τον οποίο συντελέστηκε, χωρίς, δηλαδή, την προηγούμενη έγκριση της Κωνσταντινούπολης. Κι αν η πρώτη του γνώμη, όπως εκφράστηκε με την επιστολή του στη Σύνοδο, ήταν για την ορθότητα του χωρισμού ελλαδικής Εκκλησίας και Πατριαρχείου, το 1835 το κύμα των αντιδράσεων που έφερε η παρουσία του Οικονόμου στην Ελλάδα είχε διογκωθεί. Εξάλλου, η Ε.Σ. καθ' όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας της δε θα επιμένει σ' αυτό το ζήτημα. Ακόμη κι όταν ο Γερμανός θα εκδώσει κάποιο ιδιαίτερο βιβλίο για το ζήτημα του Αυτοκεφάλου, το 1836, ο άγνωστος και ανώνυμος συγγραφέας του, ενώ δείχνει να τάσσεται υπέρ της επανασύνδεσης με το Πατριαρχείο, δεν το δηλώνει άμεσα. Οι πιο τολμηρές θέσεις του συνοψίζονται σε δύο φράσεις: «(...) κάθε μερική εκκλησία, ήτις χωρισθή από το κέντρον της Ορθοδοξίας, βλασφημεί εναντίον του Ιερού Συμβόλου και επομένως πίπτει εις μεγαλύτεραν αφ' όλας τας αιρέσεις» και ακόμη «Το πρώτον βήμα του βυθού είναι ο χωρισμός από το κέντρον»¹⁶. Είπαμε ότι ο συγγραφέας προτίμησε την ανωνυμία και αρκείται στο να δηλώνει Ιεράρχης. Οι λόγοι προφανώς σχετίζονται με τον ασφυκτικό έλεγχο που ασκούσε ήδη το κράτος επί της Εκκλησίας και της διορισμένης Συνόδου. Αποκλείεται δε να είναι του ίδιου του Γερμανού, όπως και του Οικονόμου, διότι και οι δύο είχαν δημοσιοποιήσει τις θέσεις τους από πριν και είχαν φανερά ταχθεί εναντίον των κρατικών ρυθμίσεων από το 1834. Μένει να δούμε αν απηχούν και τις απόψεις τους.

Η Ε.Σ. τονίζει την Οικουμενικότητα του Πατριαρχείου, αφού θεωρεί ότι «μόνη η Ορθόδοξος Ανατολική πίστις αναγράφεται εις αιώνας τροφός και σώτειρα και ανορθώτρια και εγγυήτρια πάσης εκκλησίας»¹⁷. Ενώ στην αρθρογραφία της τονίζεται ο σωστικός για το Έθνος και την ορθοδοξία ρόλος του Πατριαρχείου, πουθενά δεν αναφέρεται, παρά τις αιτιάσεις των αντιπάλων, στην άρση του Αυτοκεφάλου. Η πλευρά του Οικονόμου και του Γερμανού γνωρίζει ότι κάτι τέτοιο είναι αδύνατο. Από τη μια η εκπεφρασμένη πολιτική βούληση και πρακτική των Βαυαρών και από την άλλη η ιδιότυπη ομηρεία του Οικουμενικού Πατριάρχη από την Πύλη καθιστούσαν ακόμη και παρόμοιες σκέψεις τελείως ανε-

16. Βλ. *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι ορθοδόξου Εκκλησίας*, συνταχθείσα παρά τινος σοφωτάτου και σεβαστού Ιεράρχου μας. Εκδοθείσα υπό του Ιεροκήρυκος Γερμανού, εκδότης της *Ευαγγελικής Σάλπιγγος*, προς φωτισμόν των ομοπίστων αυτού. Εν Αθήναις, 1836, σσ. 16-17 και 54, αντιστοίχως.

17. Βλ. Ε.Σ., περίοδος Δευτέρα, αρ. 1, 25 Απριλίου 1836.

δαφικές. Η παράταξη αυτή, προσεγγίζοντας ρεαλιστικά το πρόβλημα, περιορίζεται στο αίτημα να ανακηρυχθεί το Αυτοκέφαλο κατόπιν αιτήσεως του ελληνικού κράτους και εγκρίσεως του Πατριάρχη. Κατά τον Οικονόμο, μόνο το Οικουμενικό Πατριαρχείο μπορεί να «επικυροί και διακηρύττει την αυτονομίαν και αυτών των κατά τρόπους και κράτη περί την κανονικήν των εκκλησιαστικών πραγμάτων οικονομίαν αυτενεργών και αυτοκεφάλων (...)»¹⁸. Συνεπώς, εκεί εντοπίζεται το παράνομον της ανακηρύξεως του Αυτοκεφάλου εκ μέρους της Αντιβασιλείας.

Ωστόσο, δεν είναι η τυπική πλευρά που ενοχλεί τόσο αυτή την παράταξη. Το ουσιαδέστερο ζήτημα βρίσκεται στο φόβο που εκφράζεται για εθνική και θρησκευτική αλλοίωση του φρονήματος του ελληνικού λαού από την αποκοπή των προαιώνιων δεσμών του με το κέντρο της ορθοδοξίας. Αυτόν τον κίνδυνο διαβλέπουν και εκεί εστιάζουν την κριτική τους. Το περιοδικό *Θεατής*¹⁹ του Μιχαήλ Σχινά, με θέσεις ανάλογες της *Ε.Σ.*, αναφέρεται στα ήθη των Ελλήνων και αναζητά «τους λόγους της διαφθοράς και μεταβολής» που είχε συντελεσθεί. Ο λόγος είναι προφανής: η απομάκρυνση από την «σκέπην της Εκκλησίας», δηλαδή το Πατριαρχείο με τη μεγάλη προσφορά του στο έθνος. Η *Ε.Σ.* σπυεύει να αναδημοσιεύσει το άρθρο συστήνοντας στους αναγνώστες της το περιοδικό²⁰. Στο περιοδικό θα δημοσιευθούν ανώνυμες επιστολές, που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη και θα αφορούν είτε το ζήτημα των μεταφράσεων²¹ των Ιερών Γραφών είτε την προσηλυτιστική δράση των μισσιοναρίων²¹. Ο Ευσέβιος Πανάς, ιεροκήρυκας από την Κεφαλλονιά, στενός συνεργάτης του Πατριάρχη, αρθρογραφεί στην *Ε.Σ.*²². Ήταν ο ίδιος που είχε διορισθεί από τον Γρηγόριο τον ΣΤ' ως υπεύθυνος της Πατριαρχικής Επιτροπής για την Παιδεία²³.

18. Βλ. *Επίκρισις εις την περί της νεοελληνικής Εκκλησίας σύντομον απάντησιν του Σοφολογιωτάτου και Διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου Βάμβα υπό του πρεσβυτέρου και Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονομών*, Αθήνησιν, αωλθ', σ. 328.

19. Περιοδική έκδοσις υπό Μιχαήλ Σχινά, *Σύγγραμμα ηθικών, οικονομικών, φιλολογικών και θεσμοθετικών*, εν Αθήναις. Κυκλοφόρησαν είκοσι τεύχη, από 25 Οκτωβρίου 1836 έως 1 Ιανουαρίου 1838.

20. *Ε.Σ.*, αρ. 16, 18 Σεπτεμβρίου 1837.

21. *Ε.Σ.*, αρ. 34, 31 Αυγούστου 1835.

22. Όπως παραδέχεται ο Γερμανός «πάντες οι ανεπίγραφοι λόγοι είναι πόνημα αξιοσεβάστου υποκειμένου, του σοφωτάτου Ευσεβίου του Πανά, ιεροκήρυκος της Αγίας του Χριστού μεγάλης Εκκλησίας», *Ε.Σ.*, αρ. 20, 30 Νοεμβρίου 1837.

23. Χρυσσοτόμου Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 166.

Η διατήρηση των δεσμών του ελληνικού έθνους με το μητροπολιτικό κέντρο της Ορθοδοξίας είναι η ύστατη προσπάθεια των «συντηρητικών»²⁴, έστω και με τις νέες συνθήκες που επέβαλε το Αυτοκέφαλο της ελληνικής Εκκλησίας, για την απομάκρυνση του «κινδύνου» που αντιπροσωπεύουν οι επείσακτοι δυτικογενείς θεσμοί, για την εθνική συνοχή και ενότητα. Ο Πατριάρχης προβάλλεται ως σύμβολο του Έθνους και η Ορθοδοξία ως πρόμαχος και παράγοντας διασφάλισης των εθνικών ιδεωδών. Παράλληλα, προβάλλεται και η διττή σημασία της Επανάστασης. Αφ' ενός η εθνική αποκατάσταση και αφ' ετέρου η διάσωση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Και οπωσδήποτε, τονίζει η Ε.Σ. για τον Αγώνα του 1821, «(...) η ημετέρα επανάστασις (...) δεν έγινε δια να μεταβάλη τα της εκκλησίας, υπό τας πτέρυγας της οποίας διεσώθη το έθνος, ούτε δια να καταστρέψει αρχαία σεμνά έθιμα της ορθοδοξίας, και παραδόσεις δια των οποίων εχαρακτηρίζομεθα»²⁵.

Για τους φιλελεύθερους, οπαδούς του Αυτοκεφάλου με τον τρόπο που έγινε, η αντιμετώπιση είναι διαφορετική. Ο Πατριάρχης ήταν «δούλος του Σουλτάνου» και, συνεπώς, «ήτο φυσικός αδύνατον και ασυμβίβαστον με τον ορθόν λόγον να αποσπασθή μεν το έθνος από τον Σουλτάνον, να είναι πολιτικώς ανεξάρτητον»²⁶ και να διατηρήσει την εξάρτησή του από το Πατριαρχείο. Στην ίδια γραμμή κινείται και ο θερμότερος υποστηρικτής των αλλαγών, ο εμπνευστής τους, Θεόκλητος Φαρμακίδης, «(...) η αυτόνομος και ανεξάρτητος Ελλάς ήθελεν εξαρτάσθαι σήμερον παρά του αρχιεπισκόπου της Κωνσταντινουπόλεως, ήθελεν εξαρτάσθαι δηλαδή δια της εκκλησίας από του σουλτάνου των Οθωμανών»²⁷. Στο σημείο αυτό να διευκρινισθεί ότι η χρήση του όρου «Αρχιεπίσκοπος», αντί «Οικουμενικός Πατριάρχης», από τον Φαρμακίδη, δεν είναι τυχαία. Ως εισηγητής ο ίδιος της «εκθέσεως της επιτροπής» του 1833 για την οργάνωση της ελληνικής Εκκλησίας, αμφισβητεί την Οικουμενικότητα του Πατριαρχείου, και θεωρεί ότι ο Πατριάρχης, «(...) προσλαβών επί πάσι τον τίτλον του Οικουμενικού, λέξεως ασημάντου, η οποία κυρίως έδωκεν αφορμήν εις το μεταξύ της Ανατολικής και Δυτικής εκκλησίας χρόνιον σχίσμα (...)»²⁸, του καταμαρτυρεί και την αιτία του

24. Οι έννοιες «συντηρητικός» και «προοδευτικός» χρησιμοποιούνται χωρίς πρόθεση να προσδοθεί κάποια ιδεολογική αξιολόγηση αλλά περισσότερο για λόγους πρακτικούς.

25. Βλ. Ε.Σ., 9 Μαΐου 1836, αρ. 2.

26. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 20 Ιουνίου 1836, αρ. 346.

27. Βλ. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, έκδοσις δευτέρα, εν Αθήναις, 1840, σ. 28.

28. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 79.

χωρισμού από τη Δύση. Παρομοίως, ο Νεόφυτος Βάμβας²⁹ θεωρεί ότι «Θεός μας ηξίωσε να έχωμεν Σύνοδον Ιεράν, ελευθέραν πάσης ξένης και εναντίας επιρροής». Ο ίδιος αργότερα, όταν η διαμάχη θα οξυνθεί, πρέπει να υπερασπίσει και το μεταφραστικό του έργο και το Αυτοκέφαλο. Έτσι, «η μετάφρασις των Ιερών Γραφών (...) εμπορεί να λέγεται ότι έγινε δια την νεοελληνικήν εκκλησίαν, όχι την δεδουλωμένην, αλλά την ελευθέραν»³⁰. Η «ελευθέρα» Ελληνική εκκλησία, όπως επιδιώκουν να την οργανώσουν οι οπαδοί των καινοτομιών, είναι η «νεοελληνική», όρος που για πρώτη φορά εισάγεται από τον Βάμβα. Βδελύσσονται και αποκηρύσσουν τη βυζαντινή παράδοση, στο όνομα της εκκλησιαστικής καθαρότητας των πρώτων χριστιανικών χρόνων και επιτίθενται στους αντιπάλους τους για παρεκκλίσεις από το χριστιανικό πνεύμα³¹. Η απάντηση, βεβαίως, της άλλης πλευράς υπήρξε άμεση.

Ο Οικονόμος θεωρεί υβριστές όσους χρησιμοποιούν τον όρο «Νεοέλληνες» και επιχειρεί να βρει τη συνέχεια της ιστορικής πορείας του Έθνους μέσα από τη γλώσσα και το ορθόδοξο πνεύμα όπως παραδόθηκαν από το βυζαντινό μεσοδιάστημα: «Οι Έλληνες εισί γνήσιοι των παλαι πατέρων αυτών απόγονοι κατ' αδιάκοπον του γένους σειράν (...). Οι Έλληνες υπάρχουν αείποτε Έλληνες, λαλούσιν ελληνικά, και πρεσβεύουσιν ορθόδοξα»³². Ο Γερμανός σπενδει να αναιρέσει το άρθρο της *Αθηνάς* αλλά αυτή τη φορά με βιαιότητα επιτίθεται στον εκδότη της: «Καλά λέγεις Αντωνιάδη μου ότι δεν έχεις σχέσιν, ούτε με Καλβινιστάς, ούτε με Πρεσβυτεριανούς, διότι και αυτοί θέλουν φρίξει βέβαια εις την αναίδειαν τούτου πατραλίου και μητραλίου». Και υπερασπιζόμενος τη βυζαντινή παράδοση τον σκώπτει: «Αντιχριστιανικοί είναι εκείνοι οι οποίοι εφύλαξαν μέσα εις το τόσον βαθύ σκότος της τυραννίας την Ορθόδοξον πίστιν του Ιησού Χριστού λαμπράν»³³.

29. Σε ομιλία του στα εγκαίνια του νέου Ελληνικού Γυμνασίου Ερμούπολεως στις 18 Νοεμβρίου 1834. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 21 Αυγούστου 1835, αρ. 268.

30. Βλ. *Περί της Νεοελληνικής Εκκλησίας την οποίαν ο Αιδεσιμώτατος Πρεσβύτερος και Οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων συμπεραίνει εκ της μεταφράσεως των Ιερών Γραφών. Σύντομος Απάντησις*, υπό Ν. Βάμβα, Αθήναις, 1838, σ. 18.

31. Βλ. σχετικό άρθρο της *Αθηνάς*, 21 Σεπτεμβρίου 1835, αρ. 275, όπου και το σκώμμα για την *Ε.Σ.*: «Μόνη η τρουμπέτα του κυρ Γερμανού ημπορούσε να τρουμπετίση τοιούτους κακοήχους και ασυμφώνους ήχους».

32. Βλ. Κωνσταντίνου Οικονόμου, *Επίκρισις εις την περί Νεοελληνικής Εκκλησίας ...*, ό.π., σ. 50-51.

33. Βλ. *Ε.Σ.*, 28 Σεπτεμβρίου 1835, αρ. 38.

Αν για τους «συντηρητικούς» το «μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος» του Αγώνα αφορούσε τη διατήρηση, όπως είδαμε, των παραδόσεων και τη διατήρηση της πνευματικής επαφής με την Κωνσταντινούπολη, για τους φιλελεύθερους ο σκοπός ήταν επίσης διττός: Έθνος και πίστη. Μόνο που το δίπτυχο αυτό το αντιλαμβάνονταν με τρόπο εθνοκεντρικό. Μέσα στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος θα μπορούσε να διασωθεί και η χριστιανική πίστη. Ο Φαρμακίδης διακηρύσσει ότι «ο σκοπός του ιερού αγώνος ήταν όχι μόνον η πολιτική, αλλά και η εκκλησιαστική αυτονομία και ανεξαρτησία»³⁴. Οι «προοδευτικοί» αναφέρονται στη μεγάλη σημασία της χριστιανικής πίστης – τον όρο «ορθοδοξία» δεν τον συναντάμε συχνά στα κείμενά τους, εν αντιθέσει με αυτά των «συντηρητικών» – στο ρόλο της εκκλησίας μέσα στην Πολιτεία, με τρόπο που παραπέμπει στο εθνικό κέντρο, που δεν είναι άλλο από το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος³⁵. Προηγείται το Έθνος, έπεται η θρησκεία. Η «ανακαινισμένη» Εκκλησία της Ελλάδος περιφρουρείται μέσα στο – και από το – νεοσύστατο συγκεντρωτικό κράτος. Οι «συντηρητικοί» θεωρούνται «επίβουλοι της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας της Ελλάδος», λόγω της εκκλησιαστικής τους πολιτικής, αφού «επιθυμούν οι καλοί ούτοι χριστιανοί να ιδώσιν πάλιν την Ελλάδα εις Τουρκίαν μεταβεβλημένην»³⁶. Ακόμη και αν υπάρχει υπερβολή σ' αυτή την κατηγορία, που εξαπολύει ο Φαρμακίδης, στην ουσία της εντοπίζει και σκιαγραφεί τους φόβους της φιλελεύθερης μερίδας για το τι σημαίνει η συνέχιση της πνευματικής κηδεμονίας στην ελληνική Εκκλησία: παρεμβάσεις της Τουρκίας και της ομόδοξης Ρωσίας στα εσωτερικά του ελληνικού κράτους και ανάσχεση του εκσυγχρονιστικού προγράμματος όπως εκείνοι το αντιλαμβάνονταν. Για τους «συντηρητικούς» η πνευματική ενότητα με το Πατριαρχείο «συνιστούσε εθνικό θεσμό»³⁷ και πρόκριμα για την αλυτρωτική πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Στην ιδεολογική αυτή διαμάχη επενέβαιναν και οι ξένοι ιεραπόστολοι, Άγγλοι και Αμερικανοί, ενισχύοντας την πλευρά των «προοδευτικών». Εκδίδοντας πλήθος βιβλία, την ίδια περίοδο, στην ελληνική γλώσσα προτρέπουν τους Έλληνες να αποκόψουν τους δεσμούς με το Φανάρι. Σ' ένα απ' αυτά διαβάζουμε: «Δεν πρέπει παντάπασιν να ζητήτε γνώμην από τον της Κωνσταντινού-

34. Βλ. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, ό.π., σ. 14.

35. Βλ. σχετικά και, Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα – Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, σ. 119-134.

36. Βλ. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, ό.π., σ. 177.

37. Βλ. John A. Petropoulos, ό.π., τ. Α', σ. 223.

πόλεως Πατριάρχη. Μη στέρξητε (...) να δεσποζήται η ελευθέρα Ελλάς από καμμίαν Οθωμανικήν επίρροιαν»³⁸. Και επιφυλάσσουν χαρακτηρισμό για τον Πατριάρχη: «Πώς γάρ δύναται ποτέ να καλεσθή ελευθέρα η Ελλάς εις τα κοσμικά της πράγματα, ενώ ο πνευματικός της κυβερνήτης είναι όργανον ενός τυράννου»³⁹.

Η αντιπαράθεση θα λάβει ευρύτερες διαστάσεις, καθώς η κάθε πλευρά θα αμφισβητήσει τα εθνικά φρονήματα της άλλης. Η *Αθηνά* κατηγορεί την κυβέρνηση, διότι δέχθηκε «ως Επισκόπους τόσους Τουρκοδεσπότης και άλλους νηήλδους»⁴⁰, όταν θα δοθούν από την κυβέρνηση επισκοπικοί θρόνοι σε πρόσφυγες Έλληνες Επισκόπους. Η ίδια εφημερίδα νωρίτερα θα πυροδοτήσει τη διαμάχη περί αυτοχθόνων και ετεροχθόνων γράφοντας: «Οι Έλληνες να υποφέρουν τόσα και τόσα διά να αποκτήσουν την ελευθερίαν των, και μετά την αποκατάστασιν των να έλθουν άλλοι, με το απλούν όνομα Έλληνες, και (...) να τους υποσκελίσουν δια των ραδιουργών των από τας πολιτικές θέσεις (...)»⁴¹. Ο Οικονόμος, στα πλαίσια αυτής της διαμάχης, αποκαλείται από τον Φαρμακίδη ως «ο ξένος και πάροικος εν Ελλάδι οικονόμος»⁴². Το γεγονός ότι ο Οικονόμος έφυγε τον Απρίλιο του 1821 μετά τις σφαγές των Τούρκων και τον απαγχονισμό του Γρηγορίου του Ε' για τη Ρωσία, όπου παρέμεινε μέχρι την άφιξή του στην Ελλάδα (1834), έδινε λαβή για πολλές σε βάρος του κατηγορίες και υπαινιγμούς ως όργανο ρωσικής πολιτικής στην Ελλάδα⁴³. Είναι αλήθεια ότι ο άλλοτε οπαδός του Διαφωτισμού και του κοραϊσμού, Οικονόμος, κατά την παραμονή του στη Ρωσία, μετέβαλε ιδέες και συνδέθηκε έκτοτε με τη ρωσική πολιτική⁴⁴. Από και μετὰ οι εις βάρος του αιτιάσεις περί «προδοσίας» του Έθνους αφορούν μόνον το πολεμικό κλίμα της εποχής στην ιδεολογική αντιπαράθεσή του με την πλευρά Φαρμακίδη, όπως παρόμοιο χαρακτήρα έχουν και οι επιθέ-

38. *Παλιονομία προς το εν Ελλάδι Σεβασμιώτατον Ιερατείον, και άπαντας τους Έλληνας. Δεικνύουσα την ανάγκην ταχείας τε και εντελούς Αναμορφώσεως Εκκλησιαστικής*, συγγραφέας παρά του Τιμόθεου Κληροφίλου, εν Μάλτα, αωκή', σ. 48. Προφανώς ο συγγραφέας θέλει να κρατήσει την ανωνυμία του, καθώς η υπογραφη παραπέμπει σε ψευδώνυμο.

39. Στο ίδιο, σ. 49.

40. Βλ. *Αθηνά*, 20 Ιουνίου 1836, αρ. 346.

41. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 2 Μαΐου 1836, αρ. 332.

42. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, ό.π., σ. 144. Σε όλο το έργο ο συγγραφέας, κάνοντας λογοπαίγνιο, αναφέρει τον Οικονόμο πάντοτε με μικρό το όνομά του.

43. Ο Βάμβας, π.χ., τον κατηγορεί ότι «(...) εν αυτή τη αρχή του αγώνος κατέφυγεν εις Ρωσίαν, επανελθών εις την Ελλάδα, όχι ως Έλλην (...)», βλ. Ν. Βάμβα, *Περί της Νεοελληνικής Εκκλησίας*, ό.π., σ. 1.

44. Βλ. Charles Frazee, ό.π., p. 132-134, όπου και αναφέρεται η συνταξιοδότησή του ισοβίως με 7000 ρούβλια το χρόνο.

σεις των «συντηρητικών» εναντίον των φιλελευθέρων. Η Ε.Σ. τους χαρακτηρίζει «εχθρούς της πατρίδος»⁴⁵, ενώ ο Οικονόμος αντεπιτιθέμενος στον Βάμβα του αποδίδει τα ίσα: «Έφυγεν εκ μέσου του αγώνος (τω 1822 Ιουλίου 6, εισβαλόντος του Δράμαλη) και απήλθεν εις Κεφαλληνίαν» για να γίνει κατόπιν «μισθωτός της Βιβλικής Εταιρείας»⁴⁶. Σε αυτόν το διαγκωνισμό πατριωτισμού, αυτός που δείχνει να νομιμοποιεί εαυτόν είναι ο εκδότης της Ε.Σ., που από την αρχή της διαμάχης έχει αναφερθεί στην προσφορά του κατά τον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα⁴⁷.

Η περί εθνικής προδοσίας διαμάχη θα προσλάβει ευρύτερη διάσταση με αφορμή τη δράση προτεσταντών ιεραποστόλων στον ελληνισμό, εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους. Οι αποστολές Άγγλων και Αμερικανών ιεραποστόλων κάνουν την εμφάνισή τους στον ελλαδικό χώρο από την εποχή της ελληνικής επανάστασης. Η δράση τους ξεκινά από το δεύτερο χρόνο του Αγώνα και σταδιακά εξαπλώνεται, μέχρι που εγκαθίστανται οριστικά μετά τη ναυμαχία του Ναυαρίνου πρώτα στην Αίγινα και κατόπιν στο Ναύπλιο, στη Σύρο και σε άλλες πόλεις⁴⁸. Οι ιεραπόστολοι αυτοί πρωτοστατούν στην ίδρυση σχολείων, τη συγγραφή και εκτύπωση, προσηλυτιστικού χαρακτήρα, βιβλίων. Εκμεταλλεύονται αφ' ενός μεν την άθλια κατάσταση της παιδείας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και αφ' ετέρου την ανοχή ή τη συμπάρασταση που τους παρέχει τόσο η Αντιβασιλεία⁴⁹, όσο και η φιλελεύθερη πλευρά της ελληνικής Εκκλησίας. Αρωγή, επίσης, τους προσφέρει και η Αγγλική πρεσβεία των Αθηνών αλλά και της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, μοιραία η πολεμική αρθρογραφία της Ε.Σ., εκτός από τις ξένες ιεραποστολές, αφορά και τους εγχώριους υποστηρικτές τους. Σύμφωνα με το περιοδικό, εκεί εντοπίζεται ο κίνδυνος για την εθνική, πολιτισμική και θρησκευτική αλλοίωση της ελληνικής κοινωνίας. Η ίδρυση των σχολείων και η διάδοση βιβλίων από τους μισσιονάριους καθώς και οι

45. Ε.Σ., 6 Ιουνίου 1836, αρ. 4.

46. Βλ. Κωνσταντίνου Οικονόμου, *Επίκρισις...*, ό.π., σ. 7-8.

47. Βλ. Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης, ό.π.

48. Βλ. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, ό.π., σ. 172-178, επίσης Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 207. Γεώργιος Δημ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν κατά τον 10ον αιώνα*, διατριβή επί διδακτορία, Αθήναι, 1977, σσ. 71-72 και 74-80, καθώς και Charles Frazee, ό.π., σ. 136, ο οποίος προσδιορίζει την απαρχή της δραστηριότητάς τους το 1827.

49. Βλ. Μάουρερ, ό.π., σσ. 529-530 και 532, όπου εκθειάζονται οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες των προτεσταντών μισσιοναρίων.

μεταφράσεις των Ιερών Γραφών καταγγέλλονται με σφοδρότητα και υποδεικνύονται ως οι ολετήρες της φυσιογνωμίας του ελληνισμού. Καταγγέλλοντας τον ιεραπόστολο Βούργες, το περιοδικό επισημαίνει ότι «(...) ος τις επιβουλεύεται την θρησκείαν μας, επιβουλεύεται όλην την ευτυχίαν μας, επιβουλεύεται τα προσφιλέστατα και πολυτιμώτατα συμφέροντα, δηλαδή και την εσωτερικήν μας ειρήνην και ησυχίαν», ενώ όποιος επεμβαίνει «εις την της αμωμήτου ημών πίστεως διδασκαλίαν (...) πρέπει να θεωρείται ως επικίνδυνος εχθρός της πατρίδος, και όχι ποτέ ως φίλος και ευεργέτης»⁵⁰.

Το τρίπτυχο Ορθοδοξία – γλώσσα – Έθνος αποτελεί το βασικό ιδεολογικό περίγραμμα του περιοδικού και η υπεράσπισή του τον κύριο σκοπό της κυκλοφορίας του. Έτσι, όσοι συνεργάζονται με τους μισσιονάριους, απεργάζονται την καταστροφή του Έθνους και θεωρούνται «προδότες». Σε κύριο άρθρο ο Γερμανός υποστηρίζει: «Δι' όσα γράφουσι και λέγουσιν Έλληνες τινές, μισθωτοί των εν Ελλάδι διατριβόντων πρεσβυτεριανών και λοιπών Λουθηροκαλβινιστών ακολούθων, προς σύστασιν αυτών και λύμην της ορθοδόξου ημών Πίστεως και Πατρίδος και αυτού του Εθνισμού μας, κάμνομεν τας εξής παρατηρήσεις δια να απαλλάξωμεν τους αδελφούς μας Χριστιανούς από την λύμην της προδοσίας των»⁵¹. Αφού παραλληλίζει τους Έλληνες συνεργάτες των μισσιοναρίων με «τον εν παραδείσω όφιν», προτείνει ως βασικό μέσον για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων την παιδευτική αυτοτέλεια. Παροτρύνει τους δημοτικούς άρχοντες να συστήσουν σχολεία στους δήμους τους «αμιγή, άσχετα και ανενδεή τοιαύτης ξένης συνδρομής». Αν ληφθούν υπόψη τα γλίσχρα ως ανύπαρκτα οικονομικά των αρτισυσταθέντων δήμων και κοινοτήτων, το πρόβλημα που ανακύπτει μπορούσαν να το λύσουν οι Έλληνες με «την βοήθειαν και υπεράσπισιν της Σεβαστής Κυβερνήσεως». Ας σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι βρισκόμαστε στην περίοδο της Αρχιγερμανατείας του Artmansberg (Ιούνιος 1835 – Φεβρουάριος 1837) και ο Βαυαρός, πρώην Αντιβασιλιάς, ένας τυπικός καθολικός στο δόγμα και ελευθεροτέκτονας⁵², είχε εντόνως κατηγορηθεί για τη θρησκευτική πολιτική την περίοδο της παντοδυναμίας του, και με αφορμή την παραβίαση του εκκλησιαστικού κανόνα, που απαγόρευε το γάμο αδελφών προς αδελφές, «ότι διέσυρε την ιερή ορθόδοξη παράδο-

50. Βλ. *Ε.Σ.*, 6 Ιουνίου 1836, αρ. 4.

51. Βλ. *Ε.Σ.*, 4 Ιουλίου 1836, αρ. 6.

52. Βλ. Charles Frazee, *ό.π.*, p. 93.

ση και ότι συνέβαλλε στην τελική υπονόμευση της θρησκείας»⁵³. Στην προκειμένη περίπτωση η αντίφαση είναι πασιδήλη: ο εκδότης της *Ε.Σ.*, προασπιστής των θρησκευτικών παραδόσεων, αναγκάζεται να αναζητήσει τη στήριξη της αλλόδοξης κεντρικής εξουσίας για την απόκρουση του προπανδιστικού έργου των Άγγλων και Αμερικανών ιεραποστόλων. Να σημειωθεί ότι η Αρχιγραμματεία του Artmansberg συνδέεται με την αποκλειστική εξάρτηση της χώρας από την Αγγλία και, αν ληφθεί υπόψη ο έντονα παρεμβατικός ρόλος της αγγλικής πρεσβείας στην Αθήνα⁵⁴, έχουμε την αντίφαση κατά τρόπο εναργέστερο.

Το Μάιο του 1836 ξέσπασαν εκτεταμένα επεισόδια στη Σύρο μεταξύ των κατοίκων του νησιού και των ξένων ιεραποστόλων. Η Σύρος, παραδοσιακό προπύργιο του καθολικισμού στην Ελλάδα, ήταν το νησί όπου οι προτεστάντες, ενισχυόμενοι και από πλούσιους εμπόρους με δυτικοευρωπαϊκή παιδεία και προσανατολισμό, βρήκαν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη των προσηλυτιστικών τους δραστηριοτήτων⁵⁵. Από το 1828 ο Άγγλος ιεραπόστολος Ιωνάς Κιγγ εγκαταστάθηκε στην Ερμούπολη και ίδρυσε σχολείο. Το παράδειγμά του ακολούθησε και ο ομοδόξος του Χίλδενερ⁵⁶. Η αντίδραση των ορθοδόξων κατοίκων του νησιού ήταν έντονη και μαζί με τους καθολικούς προπηλάκισαν τους προτεστάντες, έκαψαν τα βιβλία τους και επεδίωξαν την απομάκρυνσή τους από το νησί. Η *Ε.Σ.* προσπάθησε να υποβαθμίσει την έκταση των επεισοδίων και δημοσιεύει μία ανώνυμη επιστολή που την υπογράφει «εις των ορθοδόξων Χριστιανών της Ερμούπολεως», τις θέσεις του οποίου υιοθετεί. Ο αρνητικός αντίκτυπος των επεισοδίων στην Αθήνα κάνει τον επιστολογράφο να χρησιμοποιήσει απολογητικό ύφος και να θεωρήσει ότι το ζήτημα διογκώθηκε σκοπίμως από «άτομον τοσούτον δεινόν εις την Ρητορικήν, ώστε κατήντησε να πείση και αυτήν την κυβέρνησιν, ότι έχει ούτως και όχι άλλως το πράγμα»⁵⁷. Το «άτομο» που υπαινίσσεται ο επιστολογράφος, προφανώς, ήταν ο Νεόφυτος Βάμβας, ο οποίος από το 1833 διδάσκει στο νησί. Επηρεασμένος από τον Κοραή και με έντονα δυτικοευρωπαϊκές ιδέες, ο Έλληνας ιερωμένος συνεργάζεται με τους προτεστάντες και επαινεί το έργο τους. Έτσι, γίνεται στόχος των επιθέ-

53. Βλ. John Petropoulos, *ό.π.*, σ. 294-295. Ο Οικονόμος των θεωρούσε «φίλο» των ξένων ιεραποστόλων, βλ. Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων, *Τα Σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, Αθήνησι, αωξδ', τ. Β', σ. 351.

54. John A. Petropoulos, *ό.π.*, τ. Α', σ. 280-282.

55. Βλ. Γεώργιος Μεταλληνός, *ό.π.*, σ. 390-393.

56. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 207.

57. Βλ. *Ε.Σ.*, 20 Ιουνίου 1836, αρ. 5.

σεων των «συντηρητικών» κύκλων και αναγκάζεται το 1836 να αποχωρήσει από το νησί, για να διορισθεί, όμως, αμέσως μετά καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του νεοσύστατου Πανεπιστημίου.

Τα γεγονότα της Σύρου σκιαγραφούν, κατά κάποιο τρόπο, το πρόβλημα που μας απασχολεί. Από τη μια μεριά η πλειοψηφία των κατοίκων του νησιού ορθόδοξου και καθολικού δόγματος, με τη μακραίωνη – αν και όχι πάντοτε ομαλή – συμβίωσή τους συμπύσσουν πρόσκαιρο μέτωπο κατά των προτεσταντών ιεραποστόλων. Νιώθοντας την απειλή από την παρουσία τους, αντεπιτίθενται με βαρείς χαρακτηρισμούς. Η *Ε.Σ.* δεν έχει κανέναν ενδοιασμό να ταυτίσει τη φιλελεύθερη *Αθηνά* με τον αιρεσιάρχη των πρώτων χριστιανικών χρόνων, τον Άρειο: «(...) είναι της Αθηνάς εποχή, αφού παρήλθεν εκείνη του Άρειου»⁵⁸. Στο ευκαιριακό, έστω, μέτωπο ορθόδοξων και καθολικών, οι μισσιονάριοι έχουν ερείσματα στο ίδιο το κράτος, το οποίο δρα αμέσως για την προστασία τους: «(...) αίφνης επερικυκλώθη η Σύρα από στρατιωτικές δυνάμεις, από πολεμικά πλοία ήχθησαν καταδιώξεις, εξετάσεις, καταμηνύσεις κλπ.»⁵⁹. Ο Agmanberg, όπως και προηγουμένως, δεν είχε κανένα λόγο να διαταράξει τις σχέσεις του με την αγγλική πρεσβεία και ευνοούσε είτε με πράξεις είτε με παραλείψεις τη δράση των Άγγλων ιεραποστόλων.

Αν, όμως, η *Ε.Σ.* κατηγορεί την άλλη πλευρά για απομάκρυνση από τις θρησκευτικές παραδόσεις, ο αντίλογος ήταν εξίσου οξύς. Τόσο η *Αθηνά* όσο και ο Νεόφυτος Βάμβας μέσα από τις στήλες της εφημερίδας καταγγέλλουν την *Ε.Σ.* και τη «συντηρητική» πλευρά ως σκοταδιστές, εξαιρούν το εκπαιδευτικό έργο των μισσιοναρίων, χωρίς, ωστόσο, να αψίστανται – φαινομενικά τουλάχιστον – από τα δόγματα της ορθόδοξης εκκλησίας. Στην επίθεση που δέχεται ο Αντωνιάδης από τη *Σάλλιγγα* αναγκάζεται να ομολογήσει μέσα από το έντυπό του ότι είναι «τέκνον της ανατολικής εκκλησίας» και ότι δεν έχει «καμμίαν με τους Καλβινιστάς και πρεσβυτεριανούς σχέσιν»⁶⁰. Αρνείται να απαντήσει στο ερώτημα αν οι μισσιονάριοι ασκούν προπαγανδιστική πολιτική στην Ελλάδα και αρκείται στη θετική αποτίμηση του εκπαιδευτικού τους ρόλου. Ο εκδότης της *Αθηνάς* δείχνει να ενδιαφέρεται μόνον για την ανάπτυξη της παιδείας, με τρόπο, όμως, διαφορετικό απ' ό,τι ο Γερμανός. Αγγλόφιλος, με ιδέες που απορρέουν από τον αντίλαλο του δυτικοευρωπαϊκού διαφωτισμού, θεωρεί «ότι το να διδάσκεται η νεολαία είναι πράγμα κοινοφελέστατον», έστω και από τους ετερόδοξους μισσιοναρίους, πόσο

58. Στο ίδιο.

59. Στο ίδιο.

60. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 21 Σεπτεμβρίου 1835, αρ. 275.

μάλλον όταν «ο σκοπός των Ευαγγελίων αποβλέπει εις την πρόοδον των φώτων και εις τον πολιτισμόν μας»⁶¹. Στην ίδια γραμμή κινείται και ο Βάμβας αρθρογραφώντας στην *Αθηνά*. Εξυμνείται η σωστική για το Έθνος και την παιδεία παρουσία των ξένων ιεραποστόλων και υπενθυμίζεται ο ρόλος των χωρών τους στον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα. Σε ομιλία του στο Γυμνάσιο της Ερμούπολης, το 1834, πλέκει το εγκώμιο των ξένων παιδαγωγών «οίτινες συνεμάχησαν υπέρ της ελευθερίας μας και μας βοηθούν εις την πρόοδόν μας»⁶², ενώ επιτίθεται στον Γερμανό, ο οποίος «ενσπείρει εις τας καρδίας των Ελλήνων μίσος θρησκευτικών προς τους χριστιανούς της Ευρώπης και Αμερικής»⁶³. Η ιδεολογική βάση, λοιπόν, είναι τελείως διαφορετική. Λυστατικά της, η δυτικοευρωπαϊκού προσανατολισμού παιδεία και η συστοίχιση με τη χριστιανική Δύση. Ο όρος που χρησιμοποιείται απ' αυτή την πλευρά είναι «Χριστιανός», εν αντιθέσει με τους αντιπάλους τους που κρίνουν απαραίτητο να προσδιορίσουν το δόγμα με τον όρο «Ορθόδοξος», σε κάθε αναφορά τους.

Εν τω μεταξύ η διαμάχη θα ενταθεί με την έκδοση βιβλίων εξ αμφοτέρων των πλευρών. Ο Γερμανός, εκτός του περιοδικού του, θα εκδώσει σε βιβλίο, όπως προαναφέρθηκε, τις «Σκέψεις» ενός ανώνυμου «Ιεράρχου». Η προάσπιση των εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων γίνεται με διπλή επίθεση, τόσο προς τους μισσιονάριους, όσο και προς εγχώριους υποστηρικτές τους. Οι πρώτοι, «κυπό το πρόσχημα της φιλανθρωπίας (...) προσπαθούν να μολύνωσι και να διαφθείρωσι την ημετέραν εκκλησίαν», ενώ οι δεύτεροι χαρακτηρίζονται ως «αργυρώνητοι ημέτεροι ομογενείς, προδότηι του Έθνους και της Θρησκείας»⁶⁴.

Ο Βάμβας θα αντεπιτεθεί με ένα βιβλίο του, το οποίο «παρέστησεν οξύτατον τον ανταγωνισμόν φιλελευθέρων προς τους συντηρητικούς»⁶⁵. Αφού επαινέσει τον Φαρμακίδη δίνει το ιδεολογικό στίγμα των οπαδών των μεταρρυθμίσεων: αυτοκεφαλία της ελληνικής Εκκλησίας, εκπαιδευτική ανύψωση των Ελλήνων με την απαραίτητη αρωγή των ξένων ιεραποστόλων, μετάφραση σε απλή γλώσσα των Αγίων Γραφών, αποτελούν τα αναγκαία προαπαιτούμενα για την ανόρθωση της Εκκλησίας. Προτείνεται κατά τρόπο επίμονο η στροφή προς τα φώτα της Ευρώπης, η οριστική αποκοπή από την Κωνσταντινούπολη και το Φανάρι για να απαλ-

61. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 8 Δεκεμβρίου 1834, αρ. 203.

62. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 3 Οκτωβρίου 1834, αρ. 184.

63. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 15 Αυγούστου 1834, αρ. 170.

64. *Σκέψεις...*, ό.π., σ. 34 και 80.

65. Χρυσστόμου Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 213.

λαγεί το έθνος «από της πλάνης και της δεισιδαιμονίας» και να γίνουν οι Έλληνες «τέκνα φωτός και υιοί ημέρας»⁶⁶. Επιδιώκοντας να προσδιορίσει τα όρια της Εκκλησίας και τις σχέσεις της με το κράτος υποφαινεται: «Εις Κύριος, μία πίστις, εν βάπτισμα, εις βασιλεύς, εν έθνος, εις νόμος». Κατά τον Βάμβα «ούτοι είναι οι αδιάρρηκτοι δεσμοί της ενώσεως των αληθινών Ελλήνων»⁶⁷. Κρατικοκεντρική διάσταση της εκκλησίας, εκκοσμικεύσή της και υποταγή της στην κεντρική εξουσία είναι στοιχεία που απομακρύνουν την ελληνική Εκκλησία από το, βυζαντινού τύπου, παρελθόν της. Οι «αληθινοί» Έλληνες αντιπαραβάλλονται προς τους νεήλυδες, εκείνους που βλέπουν προς το Φανάρι και είναι «κατάσκοποι (...) φθορείς της δημοσίας εκπαιδεύσεως (...) πυρποληταί βιβλιοθηκών»⁶⁸.

Η αντίδραση της *Ε.Σ.* στις επιχειρούμενες μεταβολές στο χώρο της εκκλησίας και στο δυτικοευρωπαϊκό πνεύμα καθίσταται δυσχερής από τη στιγμή που αυτές εκπορεύονται από τη Θεσμοθετημένη κρατική εξουσία, σε συνεργασία με τους φιλελεύθερους κύκλους της ίδιας της Εκκλησίας. Η αρθρογραφία καταγγέλλει εκείνους που «παριστάνουν τα έθιμα και τας παραδόσεις της εθνικής ορθοδόξου λατρείας ως προλήψεις και βαρετάς δεισιδαιμονίας». Ο «εχθρός» των εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων δε βρισκόταν απλώς προ των πυλών αλλά μέσα στο ίδιο το κράτος, έτσι που «μόνον το επ' άμβωνος κήρυγμα λείπει έτι παρ' ημίν εις τους εκ της Δύσεως ανατείλαντας επ' εσχάτων ημερών αποστόλους». Και σκόπει τους αντιπάλους, τους «φωτισμένους» μισσηνοαίους: «τρέχοντες ως άστρα εκστατικά, παράστρατα και αλλήθωρα (sic), να φωτίσωσι, να χαριτώσωσι την μητέρα του φωτός και πατρίδα των ευαγών Αποστολών, Ανατολήν»⁶⁹.

Η ταύτιση με την Ανατολή, το Πατριαρχείο, είναι απόλυτη. Από και αρύονται επιχειρήματα ο Οικονόμος και ο Γερμανός. Το Φανάρι αποτελεί την τροφή και το στήριγμά τους. Ο Φαρμακίδης δεν απέχει από την πραγματικότητα, όταν θεωρεί την *Ε.Σ.* φερέφωνο του Πατριαρχείου: «Το εν Κωνσταντινουπόλει κυριεύον πονηρόν πνεύμα διεδόθη διαμιάς και εις την Ελλάδα, και κατ' αυτό έγραψαν και εις την *Ευαγγελικήν Σάλ-*

66. Βλ. *Περί της Νεοελληνικής Εκκλησίας...*, ό.π., σ. 19.

67. Στο ίδιο, σ. 24.

68. *Αντεπίκρισις εις την υπό του Πρεσβυτέρου και Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων επίκρισιν*, υπό Νεοφύτου Βάμβα, Αθήναι, 1839, σ. 15.

69. Το άρθρο αυτό το αναδημοσιεύει η *Ε.Σ.* (14 Νοεμβρίου 1837, αρ. 16) από το περιοδικό *Ο Θεατής* που εξέδωσε από τις 25 Οκτωβρίου 1836 έως την 1η Ιανουαρίου 1838 ο Μιχαήλ Σχινάς, βλ. παραπάνω.

πιγγα»⁷⁰. Στο περιοδικό δημοσιεύεται η απόφαση του Πατριαρχείου περί συστάσεως «Επιτροπής εκκλησιαστικής και πνευματικής»⁷¹ με σκοπό την αντιμετώπιση της δραστηριότητας των μισσιοναρίων. Τα μέτρα ήταν προληπτικά και κατασταλτικά και αφορούσαν λογοκρισία στα εκδιδόμενα βιβλία, την εκπαίδευση των νέων κ.λπ. Ταυτοχρόνως, ο Γρηγόριος ο Στ' με «Πατριαρχικήν και Συνοδικήν Εγκύκλιον»⁷² επέτιθετο με δριμύτητα κατά των ξένων ιεραποστολών με χαρακτηρισμούς που βρίσκουμε και στην αρθρογραφία της *Ε.Σ.*: «Αργυρώνητου», «προδότης της θρησκείας και του έθνους» είναι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στους «ομοθήσκους και ομογενείς ημών οπαδούς των Λουθηροκαλβινιστών». Ο Γερμανός, υιοθετώντας την «Εγκύκλιον», εξαιρεί τη σημασία που αυτή έχει για τη θρησκεία και το Έθνος, ενώ στις διαμαρτυρίες των φιλελεύθερων κύκλων φαίνεται να αδιαφορεί: «Αλλ' αν μεταξυ του πλήθους των ορθοδόξων εσκανδαλίσθησαν πέντε ή δέκα άτομα, τα οποία καυχώνται ότι είναι τάχα της του 19ου αιώνος προόδου, δεν παραξενεύομεθα»⁷³. Η αποστροφή του περιοδικού προς ο,τιδήποτε αφορά την πρόοδο και τον εξορθολογισμό της Δύσης είναι διάχυτη, ενώ αυτοπροσδιορίζεται αμυντικά με βάση την ορθόδοξη και ελληνική παράδοση. Το δηλώνει ευθέως: «ημείς ούτε γράφομεν ούτε δημοσιεύομεν δι' άλλον τινά, ειμή δια τους ορθοδόξους»⁷⁴. Η *Ε.Σ.* ενώνει τη φωνή της με την αντιπροτεσταντική πολιτική του Γρηγορίου του Στ' και καταγγέλλει τα σχολεία που λειτουργούν υπό την καθοδήγηση των μισσιοναρίων, τα οποία θεωρεί ότι λειτουργούν όχι μόνο «προς διαφθοράν των θρησκευτικών δογμάτων» αλλά «και των ηθικών και εθνικών φρονημάτων». Τα «βιβλιάρια» των Αγγλοαμερικανών ιεραποστόλων, «άλλα πλαγίως, άλλα κατ' ευθείαν πολεμούσι την θρησκείαν ημών (...)» και συνεπώς θα πρέπει «να κατακαύσθε, όσα βιβλία αυτών κακόδοξα έχετε εις χείρας σας και όσα άλλα ημπορείτε να συνάξετε, τυπωμένα εις τας διεφθαρμένας αυτών τυπογραφίας». Οι μισσιονάριοι καταγγέλλονται ως «αιρετικοί» οι οποίοι «εστάθησαν πάντοτε οι λυμεώνες της ορθοδοξίας» αλλά «και της

70. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, ό.π., σ. 64.

71. «Ειδοποίησις περί συστάσεως Επιτροπής Εκκλησιαστικής τε και Πνευματικής. Οριστική των χρεών εκάστου των της Επιτροπής μελών και παραινετική εις πάντας τους ημετέρους ορθοδόξους εις την υπακοήν και ευπείθειαν των εν αυτή διαφόρων διατάξεων. Συστηθείσα και διακηρυχθείσα παρά του Παναγιωτάτου και Θειοτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου Κυρίου Γρηγορίου και της περί αυτόν Ιεράς Συνόδου, εν Κωνσταντινουπόλει 1836», βλ. *Ε.Σ.*, τ. Α', 1836, σ. 29-37 και Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 166.

72. Στο ίδιο, σ. 168-169.

73. Βλ. *Ε.Σ.*, 6 Ιουνίου 1836, αρ. 4.

74. Στο ίδιο.

πολιτικής κοινωνίας». Είναι «οι αίτιοι όλων των διχονοιών της εκκλησίας και του κράτους κηρύττοντες την ελευθερίαν δια να φέρωσι τους λαούς εις ανταρσίαν και εις απώλειαν»⁷⁵.

Η «Εγκύκλιος» αυτή του Πατριαρχείου παραπέμπει σε παρόμοιες της προεπαναστατικής περιόδου. Λαμβανομένης υπόψη της δυσχερούς θέσεως στα πλαίσια της οθωμανικής κυριαρχίας, όπου τελούσε υπό καθεστώς ομηρείας, θα πρέπει να επισημανθεί η αμηχανία, στην αρχή, της εκκλησίας και η βίαιη αντίδρασή της, στη συνέχεια, στις επεισακτες ιδέες του δυτικοευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Αλλά αν οι προεπαναστατικές συνθήκες επέτρεπαν τον, μερικό έστω, έλεγχο της πνευματικής κίνησης στον ελλαδικό χώρο, από τη δεκαετία του 1830 κάτι ανάλογο ήταν, αν όχι αδύνατο, τουλάχιστον δύσκολο, από τη στιγμή που οι συνθήκες σύστασης του ελληνικού κράτους και της θεσμοθέτησης των λειτουργιών του ήταν αποκλειστικό προνόμιο μιας ισχυρής δυτικογενούς εξουσίας. Εξάλλου, το «Αυτοκέφαλο» του 1833 εκεί απέβλεπε. Η βαυαρική απολυταρχία με την επίνευση των Μεγάλων Δυνάμεων οριοθετούσε την κρατική υπόσταση με τρόπο όλως διάφορο από τις προσδοκίες μιας σημαντικής μερίδας της ελληνικής κοινωνίας. Οι τελευταίοι, πρόμαχοι των παραδόσεων, είχαν να αντιμετωπίσουν αφ' ενός τη βιαιότητα της εκ των άνω εφαρμογής των νέων μέτρων και αφ' ετέρου τις εγγώριες κοινωνικές δυνάμεις των οπαδών του δυτικοευρωπαϊκού φιλελευθερισμού. Μόνοι σύμμαχοί τους σ' αυτή την αντιπαράθεση ήταν οι κύκλοι του Πατριαρχείου και ο ίδιος ο προκαθήμενος της εκκλησίας με την αναλλοίωτη ακόμη πολιτισμική ισχύ ως κέντρο της ορθόδοξης Ανατολής. Θα μπορούσε να ήταν και η ομόδοξη Ρωσία, η οποία, όμως, στα εκκλησιαστικά ζητήματα ή ευθυγραμμιζόταν με την Αγγλία και τη Γαλλία για λόγους πολιτικούς ή, όταν αντιδρούσε, το έκανε με τρόπο αποσπασματικό και πάντως υποτονικό. Η αντίδρασή της, κυρίως, αφορούσε την επιθυμία του Τσάρου για μεταστροφή του νεαρού Μονάρχη στην ορθόδοξη πίστη, ώστε να επιτευχθεί η μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση εκ μέρους του ελληνικού ορθόδοξου λαού στην απολυταρχική διακυβέρνηση των Βαυαρών ή στις ενέργειες του απεσταλμένου της Κατακάζη στην Ελλάδα με κύκλους του ρωσικού κόμματος για να αποφευχθεί η αυτοκεφαλία της Εκκλησίας⁷⁶.

75. Βλ. Ε.Σ., 1 Αυγούστου 1836, αρ. 8.

76. Βλ. Charles Frazee, *ό.π.*, σ. 94-96, 108-109 και 115-117. Για την ευθυγράμμιση Ρωσίας με την αγγλική πολιτική εκείνη την περίοδο, βλ. Επαμεινώνδα Κυριακίδου, *Ιστο-*

Η Ε.Σ., όταν δίνεται η ευκαιρία, εκδηλώνει τα φιλορωσικά της αισθήματα, καθότι «εις την Ρωσίαν δεν έλαβε ποτέ καμμία μεταβολή» η ορθόδοξη πίστη, και αναγνωρίζει ότι «η Ρωσσική Ορθόδοξος Εκκλησία είναι όχι μόνον αληθής, αλλά και η αυτή από καταβολής κόσμου»⁷⁷. Η πλευρά του Γερμανού και του Οικονόμου θεωρούσε ότι η Ρωσία μπορούσε να γίνει εμπόδιο στις επιχειρούμενες εκκλησιαστικές μεταβολές, όπως, επίσης, και οι φιλελεύθεροι δεν έχαναν ευκαιρία για να εκδηλώσουν τα αντιρωσικά αισθήματα, επειδή φοβούνταν τη ρωσική διείσδυση μέσω του Πατριαρχείου. Ο προτεσταντίζων Φαρμακίδης χρησιμοποιεί επιχειρήματα θεολογικής φύσεως για να επιτεθεί στον Γερμανό και τους συμμάχους του, τους Ρώσους θεολόγους, για διαστρέβλωση των πατερικών κειμένων της εκκλησίας⁷⁸. Ταυτίζοντας Ρωσία και Ε.Σ. με το Πατριαρχείο, ασκεί σκληρή κριτική στις πατριαρχικές εγκυκλίους και όσους τις υποστηρίζουν. Την «Εκκλησιαστική Επιτροπή» που συνέστησε ο Γρηγόριος ο Στ' τη θεωρεί «ιεράν τω όντι εξέτασιν», ενώ με τα μέτρα που προτείνονται από το Πατριαρχείο «(...) η παιδεία περιορίζεται ή καταθλίβεται, οι διδάσκαλοι βάλλονται υπό εξέτασιν κατά τα φρονήματα, την διαγωγήν και τα μαθήματα»⁷⁹. Ο πιστός στον Κοραή μαθητής δε θα μπορούσε να συμβιβασθεί με τις θέσεις των «συντηρητικών», γι' αυτό από το 1833 από τη θέση του διορισμένου Γραμματέα της Ιεράς Συνόδου, εν συνεργασία με την Αντιβασιλεία, θα προχωρήσει στη μερική – λόγω των αντιστάσεων – εφαρμογή των αντιλήψεών του. Αφού διαπιστώσει το θετικό ρόλο των προτεσταντών στη χώρα για την ανάπτυξη της παιδείας⁸⁰, υποδεικνύει τις αναγκαίες αλλαγές που θεωρεί ότι πρέπει να γίνουν για την ανόρθωση της ελληνικής Εκκλησίας. Όλες οι προτάσεις αφορούν τον τρόπο διοικήσεως της εκκλησίας, ο οποίος θα έπρεπε να μεταβληθεί ως προς την παράδοση της Βυζαντινής και, κατόπιν, της οθωμανικής περιόδου. Πάντως, αφετηρία οποιασδήποτε μεταβολής είναι η αποκοπή του ομφάλιου λώρου από την παραδοσιακή μήτρα της ορθοδοξίας, το Φανάρι. Επιμένει στο ζήτημα της μορφώσεως του κλήρου, ο οποίος «διαμείνας αμέτοχος της προόδου των Φώτων, ήτις εβελτίωσε την κατάστασιν του ιερατείου εις τα λοιπά της πεπολιτι-

ρία του Συγχρόνου Ελληνισμού. Από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892, εν Αθήναις 1892, σ. 410.

77. Βλ. Ε.Σ., 31 Αυγούστου 1835, αρ. 34.

78. Βλ. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Ο Ψευδώνυμος Γερμανός*, Αθήνα, 1838, σ. 33-45.

79. Βλ. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, ό.π., σ. 63.

80. Στο ίδιο, σ. 144-179.

σμένης Ευρώπης μέρη»⁸¹ όφειλε να ακολουθήσει, εν μέρει, τα δυτικά πρότυπα. Στο ζήτημα της παιδείας του λαού και του κλήρου ταυτόσημες θέσεις εκφράζει και η *Αθηνά*⁸².

Η *Ε.Σ.*, προβάλλοντας τον αντίλογό της, στρέφει τα νώτα προς τις συντελούμενες ευρωπαϊκές μεταβολές και επιμένει εθνοκεντρικά: «Καλόν ήτον αυτοί οι των Λουθηροκαλβινιστών Απόστολοι, ευχαριστημένοι εις εκείνας τας προόδους, τας οποίας έκαμαν μέχρι του νυν εις την Ευρώπην, να μας αφήσουν ελευθέρους και ησύχους να φρονώμεν τα των Πατέρων»⁸³. Ως σκοπό της θέτει, όπως τονίζει σε κύριο άρθρο ο Γερμανός, να φύγουν «μακράν από των κατοίκων της νέας Ιερουσαλήμ (...) τοιαύτα λαοπλάνοι και κοσμοφθόροι διδασκαλία, τας οποίας περιλαμβάνουσιν οι καθ' ημάς αναφανέντες καινοτόμοι»⁸⁴. Προτείνει μία παιδεία που θα συνδυάζει την κλασική ελληνική κληρονομιά, την οποία εξυμνεί, σε παραινετικό προς τη νεολαία άρθρο⁸⁵, με την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση: «Την αναγκαίαν διδασκαλίαν ευρίσκομεν ημείς αυτοί φωτιζόμενοι και έχοντες υπ' όψιν τους παλαιούς και νέους συγγραφείς της Χριστιανικής θρησκείας»⁸⁶. Από τους φορείς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αναφέρει τον Κούμα, τον Βούλγαρη και τον Κοραή. Μάλιστα, φιλοξενεί ομιλία του Βούλγαρη και προαναγγέλλει την έκδοση των έργων του και των ομιλιών του. Στον Κοραή επιφυλάσσει, ωστόσο, διαφορετική αντιμετώπιση, αφού από το Παρίσι, ήδη από το 1820, ήταν ο εμπνευστής των μεταρρυθμίσεων στην ελληνική Εκκλησία. Έτσι, «Τον μακαρίτην Κοραή σέβεται μεν το ελληνικόν έθνος (...) δια τας φιλολογικάς του γνώσεις (...) αλλ' ως προς τα θρησκευτικά φρονήματα δεν τον γνωρίζει παντάπασιν»⁸⁷. Και βέβαια, στη γλώσσα τάσσεται κατά της «νεοελληνικής» από τις μεταφράσεις που επιχειρούσαν οι φιλελεύθεροι.

Οι «συντηρητικοί» θα δεχθούν ένα ισχυρό πλήγμα το 1836, όταν ο Γερμανός θα συλληφθεί και θα εξορισθεί στη Σκιάθο. Τη χρονιά εκείνη ο εκδότης της *Ε.Σ.* είχε εντείνει τον αγώνα του εναντίον των μισσιονα-

81. Βλ. «Έκθεσις περιεκτική της ενεστώσης καταστάσεως της Ελληνικής Εκκλησίας και των εντός του Βασιλείου Μοναστηρίων, εφ' η και σχέδιον διοργανισμού, αφορώντος την βελτίωσιν των Εκκλησιαστικών», στο Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 78-82.

82. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 10 Ιουλίου 1838, αρ. 543.

83. *Ε.Σ.*, 19 Σεπτεμβρίου 1836, αρ. 11.

84. *Ε.Σ.*, 18 Σεπτεμβρίου 1837, αρ. 16, παράρτημα.

85. *Ε.Σ.*, 19 Σεπτεμβρίου, αρ. 11, «Ηθική μόρφωσις της νεολαίας».

86. *Ε.Σ.*, 6 Ιουνίου 1836, αρ. 4.

87. *Ε.Σ.*, 7 Σεπτεμβρίου 1835, αρ. 35.

ρίων και των εγχώριων υποστηρικτών τους με περιοδείες στην επαρχία. Σε μία απ' αυτές, συνοδευόμενος από τον Β' γραμματέα της ρωσικής πρεσβείας, Έλληνα, πρώην ναύαρχο του ρωσικού στόλου, Λέλη, εξαπέλυσε βίαιη επίθεση όχι μόνον εναντίον των μισσιοναρίων αλλά και εναντίον του Όθωνος, επισείοντας τον κίνδυνο, στους κατοίκους της Πελοποννήσου, αλλοιώσεως του θρησκευτικού φρονήματος των Ελλήνων⁸⁸. Ήταν η πρώτη φορά που ο Γερμανός έκανε στόχο της κριτικής του τον ίδιο τον Μονάρχη. Μέχρι τότε η αρθρογραφία του περιοδικού του ήταν επαινετική προς τον Όθωνα και σε κάθε ευκαιρία δήλωνε τη νομιμοφροσύνη του. Σε κύριο άρθρο του, το 1835, δήλωνε πως «οι Έλληνες είναι έτοιμοι να χύσουν και την τελευταίαν ρανίδα του αίματός των δια την τιμήν του Βασιλέως»⁸⁹, ενώ λίγο αργότερα θεωρούσε ότι ο Όθων είχε «την θρησκείαν του έθνους (...) ιερωτάτην παρακαταθήκην, και δεν ανέχεται την παραμικράν αυτής βλάβην»⁹⁰. Κρίνει σκόπιμο, βεβαίως, να υπενθυμίσει ότι «ο Βασιλεύς έδωκε δημοσίως υποσχέσεις (...) ότι πάντοτε θέλει προστατεύσει και όχι ότι θέλει επεμβή ή μεταβάλλη την ευταξίαν της εκκλησίας (...)»⁹¹. Ασφαλώς, η σκοπιμότητα των γραπτών αυτών θέσεων του Γερμανού συμπεραίνεται εύκολα στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας. Αλλά και στη συγκεκριμένη περιοδεία που πραγματοποίησε στην Πελοπόννησο αρνείται ότι μίλησε «περί πολιτικών πραγμάτων»⁹². Ο ίδιος θεωρούσε ότι υπαίτιος της διώξεώς του ήταν ο πολιτικός του αντίπαλος Ιάκωβος Ρίζος – Νερουλόγος, Γραμματέας των Εκκλησιαστικών, και ότι διωκόταν επειδή ήταν «πιστός οπαδός και ζηλωτής ένθερμος των δογμάτων της πίστεως όπως τα παρέλαβεν από τους πατέρας της εκκλησίας»⁹³. Ο Οικονόμος, συμπαριστάμενος στον Γερμανό, υποδεικνύει ως υπαίτιο του διωγμού τον Argmansberg, ο οποίος «χαριζόμενος τοις φίλοις εξαποστόλοις εξώρισεν ακριτών και βιαίως τον ιεροκήρυκα», επειδή «εξήλεγε τας ποικίλας των ψευδαποστόλων κατά της ευσεβείας επιβουλάς»⁹⁴. Η διαπλοκή πολιτικών και

88. Βλ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1989, σ. 332, καθώς John A. Petropoulos, *ό.π.*, τ. Α', σσ. 349 και 467-8, υποσ. 96, όπου και η αναφορά Lyons προς Palmerston, 31 Δεκεμβρίου 1836, αρ. 69, F.O. 32. 60.

89. *Ε.Σ.*, 25 Ιανουαρίου 1835, αρ. 11.

90. *Ε.Σ.*, 20 Απριλίου 1835, αρ. 22.

91. *Ε.Σ.*, 31 Αυγούστου 1835, αρ. 34.

92. Βλ. «Έκθεσις του Γερμανού Ιεροκήρυκος εκδότης της Ευαγγελικής Σάλπιγγος», σε παράρτημα της *Ε.Σ.*, της 14 Νοεμβρίου 1836, αρ. 15, όπου και περιγράφει τα της συλήψεώς του.

93. Στο ίδιο.

94. Κωνσταντίνου Οικονόμου, *Τα Σωζόμενα*, *ό.π.*, σ. 351.

θησκευτικών λόγων είναι δεδομένη στις διαμάχες εκείνης της περιόδου και συνιστούν την εξήγηση της διώξεως του Γερμανού. Ωστόσο, πιο κοντά στην πραγματικότητα βρίσκεται η εξήγηση που δίνει ο Οικονόμος, αφού, όπως παραδέχεται και ο εκ των ηγετών των μισσιοναρίων Leenes σε αναφορά του (30.1.1837), «πορευόμεθα λίαν ειρηνικώς (...)». Μία εξήγησις τούτου δύναται να είναι ότι ο μέγας διώκτης μας Γερμανός «εβγήκεν από την μέσην και η Σάλπιγξ του εσίγησε»⁹⁵.

Η επιρροή που είχαν οι μισσιονάριοι πάνω στην κεντρική εξουσία ήταν μεγάλη σε ό,τι αφορούσε τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Τούτο αποδεικνύεται, εκτός της περιπτώσεως του Γερμανού, και από τον τρόπο που πραγματοποιήθηκε η ανατροπή του Πατριάρχη Γρηγορίου του Στ' το 1840, όταν, κορυφώνοντας την αντιπροτεσταντική του δραστηριότητα, θέλησε να επέμβει στα εκκλησιαστικά ζητήματα της – υπό αγγλική κατοχή – Ιονίου Πολιτείας. Οι διαμαρτυρίες των μισσιοναρίων και του Άγγλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη προς την Πύλη οδήγησαν τον Σουλτάνο στην απόφαση να αποπέμψει τον Πατριάρχη με συνοπτικές διαδικασίες⁹⁶. Η απομάκρυνση του Γρηγορίου του Στ' ευαρέστησε τους μισσιονάριους⁹⁷, καθώς ο διάδοχός του Άνθιμος ο Δ' τήρησε πιο εφεκτική στάση απέναντί τους.

Τελικά, ο Γερμανός, μετά ολιγόμηνη παραμονή στον τόπο της εξορίας του και αφού είχε αναστείλει την έκδοση της *Ε.Σ.*⁹⁸, «επινεύσει του σεβαστού Βασιλέως», επιστρέφει στην Αθήνα και επανεκδίδει το περιοδικό. Αφού εκφράσει την «ευγνωμοσύνην» του προς τον Μονάρχη δηλώνει έτοιμος για τη συνέχιση του αγώνα του. Το 1837 ήταν η χρονιά που ο Όθων θα αναλάβει την προσωπική διακυβέρνηση της χώρας για τα επόμενα τρία χρόνια και θα πραγματοποιήσει φιλωρωσική στροφή στην εξωτερική πολιτική ευνοώντας στο εσωτερικό τη ναπαϊκή παράταξη⁹⁹. Η μεταστροφή αυτή αντανακλάται και στα εσωτερικά της Εκκλησίας, καθώς, μετά την τοποθέτηση του ρωσόφιλου Γεωργίου Γλαράκη στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών, ακολουθεί σταδιακός διορισμός στη Σύνοδο Επισκόπων, που είχαν διαφοροποιηθεί στο καθεστώς που επιβλήθηκε από τον Φαρμακίδη¹⁰⁰. Ο ίδιος παύθηκε από Γραμματέ-

95. Γεώργιος Μεταλληνός, *ό.π.*, σ. 362-3.

96. Βλ. Charles Frazee, *ό.π.*, p. 154 και Επαμεινώνδα Κυριακίδου, *ό.π.*, σ. 410-420.

97. Γεώργιος Μεταλληνός, *ό.π.*, σ. 355.

98. *Ε.Σ.*, 18 Σεπτεμβρίου 1837, αρ. 16.

99. Βλ. John Petropoulos, τ. Α', *ό.π.*, σ. 334-357.

100. Charles Frazee, *ό.π.*, p. 152.

ας της Ιεράς Συνόδου στις 20 Νοεμβρίου του 1839 και διορίστηκε ως καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο. Όπως προηγουμένως και οι αντίπαλοί του, ο Φαρμακίδης θα θεωρήσει τους πραγματικούς λόγους της διώξεώς του πολιτικούς και όχι θρησκευτικούς¹⁰¹.

Ολόκληρη αυτή την τριετία (1837-1840) θα υπάρξει μία συγχωρδία αντιδράσεων από τους μισσιονάριους και τους εγχώριους υποστηρικτές τους. Ο ιεραπόστολος Leevess ανησυχεί: «Η Σάλπιγξ ήρχισε και πάλιν να ηχή πολεμικόν άσμα»¹⁰². Η Αθηνά καταγγέλλει από τις στήλες της τις σημειούμενες μεταβολές, επιτίθεται στην Ιερά Σύνοδο και τους νεοδιορισμένους Επισκόπους της, ενώ σκώπτει τον πολιτικό της αντίπαλο Γλαράκη: «(...) αν κατορθώση ο κύριος Γλαράκης να κάμη Ναπικην και την Σύνοδον ή την πλειοψηφίαν αυτής, κατόρθωσε το παν, όθεν και δεν ημπορούμεν ειμή να τον θεωρώμεν ως μέγαν άνθρωπον αφού κάμνη ό,τι θέλει»¹⁰³. Η συστηματικότερη και οξύτερη επίθεση θα γίνει από τον Φαρμακίδη με την *Απολογία* του, που θα κυκλοφορήσει το 1840. Εκτός του Οικονομικού Πατριαρχείου, ο συγγραφέας θα συμπεριλάβει στην κριτική του τον Γερμανό και, κυρίως, τον Οικονόμο – τον «εξ Οικονόμων γενεαλογούμενον οικονόμον» όπως χλευαστικά τον αποκαλεί. Αυτόν εξάλλου θεωρεί ως υποκινητή του Γερμανού και πραγματικό εκδότη της *Ε.Σ.* Κατά τον Φαρμακίδη, ο Οικονόμος «παρουσιάζεται κρυμμένος υπό το δυσώδες του σαλπικτού Γερμανού ράσον»¹⁰⁴, αφού θεωρούσε τον Γερμανό ότι ήταν «άνθρωπος πάντη αμαθής, στερημένος πάσης γνώσεως, μη ειδώς ουδ' ορθογραφείν»¹⁰⁵. Αποδίδει όλες τις εναντίον του κατηγορίες στο μεγάλο του αντίπαλο, τον Οικονόμο, και υπερασπίζεται τις μεταβολές που έγιναν στο εκκλησιαστικό καθεστώς, τις μεταφράσεις του Νεοφύτου Βάμβα και την εκπαιδευτική δράση των μισσιοναρίων. Ο Φαρμακίδης, τελικά, θα αποκατασταθεί στη θέση του Γραμματέως της Ιεράς Συνόδου τον Απρίλιο του 1844, ενώ λίγο νωρίτερα θα διορισθεί από τον ομόφρονα Υπουργό επί των Εκκλησιαστικών Τρικούπη ως καθηγητής του Πανεπιστημίου, αλλά αυτή τη φορά ως Θεολόγος. Είχε προηγηθεί η συνταγματική μεταβολή της 3ης Σεπτεμβρίου και η προσωρινή (Μάρτιος – Αύγουστος 1844) ανάληψη της εξουσίας από το αγγλικό κόμμα υπό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.

Στο μεταξύ η *Ε.Σ.* θα έχει από το 1838 σταματήσει την έκδοσή της,

101. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, ό.π., σ. 24.

102. Γεώργιος Μεταλληνός, ό.π., σ. 364.

103. Βλ. εφ. *Αθηνά*, 10 Ιουλίου 1838, αρ. 543.

104. Θεοκλήτου Φαρμακίδου, *Απολογία*, ό.π., σ. 71.

105. Στο ίδιο, σ. 46.

τελείως ξαφνικά και για άγνωστους σε μας λόγους. Είχε σταθεί ο κυριότερος αντίπαλος των επιχειρούμενων μεταρρυθμίσεων και ο σφοδρότερος πολέμιος των προτεσταντικών ιεραποστολών¹⁰⁶. Την έλλειψη οργανωμένης αντίδρασης από τη θεσμοθετημένη εκκλησιαστική Αρχή, την απολύτως ελεγχόμενη και διορισμένη από την κεντρική εξουσία Ιερά Σύνοδο, τις επείσακτες νεωτερικές αντιλήψεις, όλα αυτά τα κάλυπτε η Ε.Σ.. Αποτελούσε ένα είδος αναχώματος στην πολιτισμική «μετακένωση» των δυτικογενών αντιλήψεων, που επεχείρησαν οι φορείς του ευρωπαϊκού διαφωτισμού στην Ελλάδα. Στην προκειμένη περίπτωση, η θεσμοποιημένη πρακτική, που αφορούσε μία ελληνικότητα συνδυασμένη με την πολιτισμική παράδοση της ορθόδοξης ελληνικής εκκλησίας και κοινωνίας, αντιτασσόταν στη νεωτερικότητα που επιδιωκόταν να επιβληθεί άνωθεν από τη νεοσύστατη θεσμοθετημένη κρατική εξουσία. Η διαμάχη αυτή θα συνεχισθεί και τις επόμενες δεκαετίες. Ωστόσο, η βασική επιδίωξη του κράτους να ελέγξει την Εκκλησία και να τη χρησιμοποιεί ανάλογα με τις περιστάσεις είχε επιτευχθεί.

---

106. Βλ. Γεώργιος Μεταλληνός, *ό.π.*, σ. 364. Οι ίδιοι οι μισσιονάριοι, γνωρίζοντας την απήχηση που είχε ο Γερμανός, επιχείρησαν να αποδείξουν ότι το έργο τους στην εκπαίδευση τύχανε και της αναγνωρίσεώς του. Βλ. *An Answer to the charges of the Greek Ecclesiastical Committee at Smyrna against the English and American Missionaries*, Smyrna, 1836, σ. 34.